

TÜRKLERİN ANADOLU'DA AZINLIKLARA DİNÎ HOŞGÖRÜSÜ (Ermeni ve Yahudi Örneği)

ABDURRAHMAN KÜÇÜK*

Türkler, tarihte ve günümüzde hoşgörüsü ile bilinen bir millettir. Bu hoşgörü, Türk Milleti'nin ayrılmaz bir özelliği olmuştur. Onlar, düşenin ve darda kalanın dostu, zâlimin düşmanı olmayı kendilerine düstur edinmişlerdir.

Türkler, hep kendilerinden daha güçlü milletlerle uğraşmış; kendilerinden zayıf olanlara, yardım isteyenlere ve aman dileyenlere de yardım elini uzatmıştır. İslâm'dan önceki dönemde de, Anadolu'ya gelmeden önce de, Anadolu'nun dışında da bu hoşgörünün örnekleri çoktur. Burada konu, Anadolu'da Türkler'in azınlıklara, Müslüman olmayanlara hoşgörüsüyle sınırlı tutulmuştur.

Hemen hemen bütün Süryanî, Ermenî ve Rum kaynakları, Türklerin yönetimleri altındaki yabancı ırk ve din mensuplarına iyi davrandığında, din hürriyeti tanıdığı ve adâletle muamele ettiğinde ittifak etmektedir. Bu azınlıklar arasında Ermenilerin ve Yahudilerin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Türklerin başka din ve ırktan olan insanlara hoşgörüsüyle ilgili olarak, iki ayrı din ve iki ayrı ırka mensup bu iki topluluk ele alınacaktır. Bu iki toplu-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

luğa karşı Türklerin hoşgörüsü, çoğunluğu kendilerine ait olan eserlerden ortaya konulacaktır.

a) *Hristiyan Ermenilere Karşı Türklerin Dinî Hoşgörüsü*

Türkler, Anadolu içlerine doğru ilerlerken karşılarında Bizans İmparatorluğu vardı. Ortodoks Hristiyanlığın hâkim olduğu imparatorlukta, onlarla aynı mezhepten olmayan Ermeniler ve Süryanîler, Monofizit Hristianlığın temsilcisiydi. Bizanslılarla Monofizit Hristiyanlar arasında, 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili'nden beri, bir zıtlasma ve inanç farklılığı bulunmaktaydı. Bu farklılık, Ermenilerin Hristiyanlık anlayışına dayanmaktaydı.

Ermeniler, 301 yılında toptan Hristiyanlığı kabul etmiş; fakat, 451 yılına kadar dinî tartışmaların dışında kalmıştı. İmparator Konstantin'in 313 yılında Hristiyanlığa serbestlik tanınmasıyla başlayan dinî tartışmalar, konsillerle çözülmeye çalışmıştı. Ancak, her konsil, yeni bir çatışmaya, yeni bir tartışmaya yolaçmıştı. Hristiyan inanç esaslarını belirlemek, anlaşmazlıkları gidermek için yapılan toplantılarda çeşitli görüşler gündeme gelmiş, kabul edilmeyen görüşler muhalef cephesi oluşturmuş ve Hristiyan dünyasında huzursuzlukların arkası kesilmemişti. 451 yılında Kadıköy'de toplanan Konsil'de, 431 yılında yapılan Efes Konsili'nde alınan kararların aksine, İsa'nın "tek" ve "biricik oğul" olduğu, "tek şahısta birleşmiş iki tabiata" sahip bulunduğu dogması kabul edilmişti. Bu tabiatlar da "kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamış" şeklinde yorumlanmıştı. İsa'da ilâhî ve insanî tabiatın birleşip "tek tabiat" olduğunu savunan Hristiyanlar, "Monofizit" olarak adlandırılmış ve bu genel adlandırma farklı bir anlayışın adı olmuştu. Ermeniler, bu Monofizit anlayışın temsilcileri arasında yer almıştı.¹ Monofizit Hristiyanlar, hem yönetim,

¹ Moise de Khorène, *Histoire d'Arménie* (III. Kitap, LXI. Bölüm) Fransızca'ya çev. Victor Langlais, *Collection des Histoireen Ancien et Modernes de l'Armenie*, Paris 1880, I/ 185-186; Malachie Ormanian, *L'Eglise Arménienne*, Paris 1954, 14-17, 24-28; Muhammed Ebu Zehra, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, Çev. Akif Nuri, İstanbul 1978, 224-253; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a*, Çev. Mehmet Aydın, Ankara 1990, 3-18.

hem hâkim Hristiyan merkezlerce baskı altında tutulmuştu. Bizans İmparatorluğu, Hristiyanlığın temsil yetkisini kendinde görmüş, hâkimiyeti altındaki farklı kültüre ve Hristiyanlık anlayışına sahip gruplara baskı uygulamıştı. Hâkim Hristiyan anlayışı kabul etmeyen Hristiyanlara zor kullanılmıştı. Onların hâkimiyeti altında farklı bir Hristiyanlık anlayışına ve farklı bir kültüre mensup Ermeniler de bulunmaktaydı.

Bizans İmparatorluğu, Yunan kültüründen sonra "Ortodoks" inancı benimsemiştir. Bizans Devleti, hâkimiyeti altındaki diğer unsurların kendi inanç ve kültürlerini kabul etmesi için baskı uygulamıştır. Monofizit inancı benimseyen Ermeniler, Hristiyanlığı en saf şekliyle kendilerinin temsil ettiğini, kiliselerinin "millî" ve otonom olduğunu savunmuştur. Ermeniler, genel Hristiyanlık ve Ortodokluk içinde kaybolma endişesiyle, Bizanslıların isteklerini kabule yanaşmamış ve her vesileyle karşı koymuşlardır. Bu karşı koyma, Bizanslıların isteklerini Gregoryen Ermenilere karşı en acımasız tedbirlere başvurmasına gerekçe olmuş, bunun neticesinde, günümüze kadar gelen Ortodoks-Gregoryen Ermeni çatışmasına ve düşmanlığına yolaçmıştır.²

Bu düşmanlığın diğer bir sebebi, İranlıların Zerdüştiliği Ermenilere kabul ettirmek için baskı uyguladıkları sırada ve Ermenilerin Hristiyanlığı savunmak gâyesiyle giriştikleri savaşta kendilerine yardım yapılmamasıdır. Ermenilerin İranlılara karşı Bizans Devleti'nden yardım istekleri İmparator Marcien tarafından reddedilmiştir. Bundan dolayı Gregoryen Ermeniler, inançları uğruna yaptıkları mücadele ve uğradıkları zulümlere seyirci kalan Hristiyanlığın temsilcisi İmparator Marcien'e ve onun şahsında halkına bitmeyen bir kin duymuştur. Bundan dolayı Gregoryen Ermeniler, Bizanslı Hristiyanlara hiçbir zaman güvenmemiş ve aralarında karşılıklı düşmanlık sürüp gitmiştir.

² *Urfa'da Mateos'un Vekayinamesi*, Çev. H.D. Andreasyan, Ankara 1962, 110-113, 128-129; Jacques de Morgan, *Histoire de L'Arménie*, Paris 1919, 162; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981, 47-48, 50-57; Louis Brehner, *Vie et Mort de Byzance*, Paris 1969, 61.

Hristiyanlığı kabul etmeleri Ermenileri İranlılardan ayırmış, fakat Lâtinlerin ve Greklerin hâkimiyetine sokamamıştır. Çünkü, Ermeni Piskoposları, Grek Ruhban Sınıfına karşı takip ettikleri kurnaz politikaları yüzünden kin duymuş ve Grek Ruhban Sınıfı da Ermenileri "sapık" olarak nitelemiştir. Bu karşılıklı düşmanlık, Ermeni Katoğikosu Babgen'in 506 yılında topladığı piskoposlar kurulunda alınan kararlar artmış ve bu tarihten başlayarak Ermeni Kilisesi, kesin olarak, Grek-Roma Kilisesinden ayrılmıştır. Diğer Hristiyan Kiliselerinden farklı inançlar taşıyan Ermeni Kilisesi, bağımsız ve "millî" olarak kalmıştır. Ancak, Kilise üzerinde nüfuz sahibi olmayı ve "gerçek inancı" savunmayı vazife sayan Justinien (527-565), İmparator olunca, dinî tartışmalara ve özellikle Monofizitliğe son vermek istemiştir. Ona göre "Ortodoksluğu" muhafaza etmek ve hâkim kılmak hükümetin görevidir. Bunun için o, Monofizitleri kazanma yolunda bir takım tavizlere girişmiş fakat başarılı olamamıştır. Justinien'in Ortodoksluğun savunuculuğunu üstlenmesinden itibaren Ermeniler, Grek Ruhbanlarının daha şiddetli baskı ve zulümleriyle karşılaşmıştır.

Zaman zaman, Bizanslılar (Grekler), hâkimiyetleri altına aldıkları Ermenileri kendi taraflarına çekebilmek, Kadıköy Konsili kararlarını Ermenilere, "Ortodoks" inancı benimsedikleri takdirde siyasî durumlarının iyileştirileceği vadedilmiş, diğer yandan kendilerine itaatkâr patrikler tayin edilerek işi halletme yolu benimsenmiştir. İmparatorların dinî siyasetleri, baskıları ve bütün gayretleri boşa gitmiştir. Çünkü Ermeni Ruhban Sınıfı, özerk Ermeni Kilisesi'ni milliyetlerini korumanın bir şartı bilmiş ve Bizans ile birleşmeyi, kaynaşmayı yokolma şeklinde değerlendirmiştir.³ İmparator Heraklius, Ermenilerle dinî birliği sağlayabilmek için, 629 yılına doğru, Erzurum'da, 193 Grek ve Ermeni piskoposunun biraraya gelmesini sağlamıştır. Bu piskoposlardan, Bizanslılarla Gregoryen Ermeniler arasında inanç konusunda anlaşma zemini bulması istenmiştir. Biraraya gelmiş bu piskoposlar, bazı konularda anlaşmaya varmıştır. Ancak Grek piskoposları,

³ Ormanian, *a.g.e.*, s. 25-31; K. Aslan, *L'Arménie et les Arméniens*, İstanbul 1919, s. 38-40, s. 48-56; François Tournèize, *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*, Paris 1900, s. 93; J. de Morgan, s. 109; Ahmed Refik, *Tarih-i Umumî*, İstanbul 1327, s. IV/115.

Ermeni piskoposlarından aldıkları tavizleri daha ileri götürmüş: onları "Evrensel Kilise"den ayıran "dogmatik ihtilâfları" kaldırmaya ve Bizans'ın inanç ilkelerini kabule zorlamıştır. Ermeni tarafı böyle bir anlaşmayı dinsizlik sayarak karşı çıkmış ve bu teşebbüs başarısız kalmıştır.⁴

Heraklius'tan sonra İmparator olan II'nci Konstant (641-663), ayrı inançları devam ettirmelerinden ve birliği kabul etmemelerinden dolayı Gregoryen Ermenilere çok kızmış, onların buldukları yerleri ele geçirmeye çalışmış, onları "Ortodoks İnancı" kabule zorlamış ve kendi davasına kazanmaya uğramış, ancak dinî politikalarında başarılı olamamıştır.⁵

Greklerin kendilerini tek otorite görüp, zorla diğer Hristiyanları hâkimiyetleri altında tutmaya ve onları Ortodoks inançları kabule zorlamaya başladıkları sırada ortaya Müslümanlar çıkmıştır. Müslümanların diğer dinlerden olan insanlara hoşgörüsü, başta Gregoryen Ermeniler olmak üzere. Bizans'ın zulmünden bıkmış bazı Hristiyan grupları Müslümanlara yaklaştırmıştır. Müslümanlar, Ermenilere din hürriyeti vermiş ve hâkimiyetleri altına almıştır. Bizans tarafından tayin edilmiş olan valilerin İslâm Halifelerine bağlanmaları, II'nci Kostant'ı öfkelenmiştir ve onları kuvvet zoru ile itaat altına almaya sevk etmiştir. İmparatorun öfkesi, dinî liderlerin araya girmesiyle yatıştırılmıştır. Ancak Bizans'ın din adamları, bir toplantı yaparak Gregoryen Ermenileri doktrin birliğine zorlamıştır. Bu baskı ve zulümden Ermenileri, Müslüman askerler kurtarmış ve onlara dinî farklılıklarını yaşatma imkanı sağlamıştır.⁶

II'nci Justinien (668-698), İmparator olunca, Müslümanların hâkimiyetini kabul etmiş Ermenileri yeniden Bizans'ın hâkimiyetine almak istemiştir. Ancak Gregoryen Ermeniler, İmparatorun davetine şöyle cevap vermişlerdir: "Biz kaç defa Greklerin hâkimiyetine girdiysek, kötü

⁴ F. Tournebize, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁵ J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 117; Tournebize, s. 97.

⁶ Tournebize, *a.g.e.*, s. 97; M. Ormanian, *A.g.e.*, s. 35-37; F. Dvornik, s. 22.

anlarımızda onlardan hiçbir yardım görmedik. Aksine, itaatimiz hakaretle karşılandı. Sadakatle bağlılığımız, yıkımımıza ve ölümümüze mal oldu. O halde, bizi, himayeleriyle kuşatan hâkimlerimizin (Müslüman efendilerimizin) hâkimiyeti altında bırakın!"⁷

Gregoryen Ermenilerin bu cevabı, üzerlerine Bizans ordusunun sevkedilmesine, buldukları yerlerin yakılıp yıkılmasına, ele geçen binlerce ailenin köle olarak satılmasına, "Ortodoks İnanıcı" kabule yanaşmayanların işkenceye tabi tutulmasına ve zulme uğramasına yolaçmıştır. Böylece, Bizans'ın dinî hoşgörüsüzlüğü olanca hızı ile devam etmiş ve birbirlerine karşı sönmeyen kini başlatmıştır.⁸ İnanç ve uygulamadaki farklar da kiliseler arasındaki çatışmalarda önemli olmuş; birbirlerine karşı kendi inanç ve geleneklerinin doğruluğunu savunmaya sevk etmiştir.

Bizans Devleti desteğindeki Kilise, kendisine göre aşağı ve zayıf durumda olan diğer Kiliselere itibar etmemiş, onların inanç ve uygulamalarını dikkate almamıştır. Bu durum, Monofizitlerden sonra Hristiyan dünyasının Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmasına (1054'te) yolaçmıştır. Batı Kilisesi kendisini "Katolik", Doğu Kilisesi de "Ortodoks" olarak nitelemiştir. Roma, Batı Kilisesi'nin merkezi; İstanbul da, Doğu Kilisesi'nin merkezi kabul edilmiştir. Bu kesin bölünmeden sonra, Doğu-Batı çekişmesi dönemi başlamıştır. Bununla, özerk ve millî kiliseleri kendi yanlarına çekme yarışı da başlamıştır. Bu yarışlarda, baskı ve zulüm de artmıştır. İstanbul Patriği Fotius (Photius), Roma Kilisesi ile aralarındaki dinî tartışmalarda, Ermeni Kilisesi'nin özerkliğinden yararlanmayı ve onlara Kadıköy Konsili'nin kararlarını kabul ettirmeyi denemiş; fakat, pek başarılı olamamıştır. Buna rağmen, Gregoryen Ermeni patrikleri arasındaki "Grek-Ortodoks Dokrini" ne eğilimli olanlar görülmüş; ancak bu durum Ermeniler arasında çekişmelere yolaçmıştır. Ani'nin Bizanslıların eline geçmesinden sonra Ermeni Katoğikosu hoşgörü ile karşılanmış; fakat kısa bir süre sonra İstanbul'a sürgün edilmiş ve orada ölmüştür. 1054 yılından bir süre sonra

⁷ Jean VI. Catholicos, chp. XIII'den naklen J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 117.

⁸ J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 117-118.

Katoğikos Ani"li II'nci Khalchik, Bizans Ortodoks Kilisesi inancını kabule zorlanmış, bunun için İstanbul'a çağrılmış ve işkenceye tâbi tutulmuştur. Üç sene sonra (1054-1057), Thavblour'a sürgün edilmiş ve orada 1060 yılında ölmüştür.⁹

Türklerin Anadolu'da görünmesi ve Bizanslılar üzerine zafer kazanması, Hristiyan azınlıklar, özellikle Gregoryen Ermeniler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türk Sultanı Tuğrul Bey'in arkasından yeğeni Sultan Alparslan'ın Anadolu'yu fethetmesi ve İstanbul'a doğru yönelmesi Ermenileri rahatlatmış, onların Greklerin tahakkümünden kurtarılmasını ve rahat nefes almasını sağlamıştır. Ancak bundan sonra, Bizans Roma dünyasının Ermenilere karşı yeni bir mücadelesi başlamıştır. Urfalı Mateos bu mücadeleyi şöyle belirtmektedir: "Onlar, bu defa, muharebe ve kahramanlık sahasından nefret ederek Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın Kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar, İranlılara (Türkler olmalı) karşı harbetmekten kaçınıyor, fakat hakikî Hristiyanları inançlarından döndürmek için büyük gayret sarfediyordu. Cesur ve kuvvetli bir adam buldukça onun gözlerini çıkarıyor veya onu denize atarak boğuyorlardı... Katoğikos Bedros'un ölümünden sonra Romalılar, tazyiklerini daha çok artırdılar ve mukaddes makama karşı (Eçmiyazin Kilisesi) hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalkedon (Kadıköy) mezhebine sokmak istiyorlardı..."¹⁰

Grek halkı ve Ruhban Sınıfı da, Ermenileri hakir görmekte ve onlara zulmetmektedir. Kapadokya'da bile Grekler, kendileriyle aynı dinî âyin ve usullere uygun olarak "Tanrı"ya inanmayan şark Hristiyanlarını (Ermenileri) aşağılamakta ve bunu her fırsatta ortaya koymaktadır. Bizans'ın Kayseri Metropoliti March'ın (Markos) Ermenilere karşı tutumu bunun en iyi delilidir. Grekler arasında şöhret sahibi ve nüfûzlu olan bu Piskopos, Ermenilere duyduğu düşmanlığı, köpeğine "Armen" adını vererek ve Ermeniler için "Köpek" sıfatını kullanarak göstermiştir. Ermeni Kralı Gagik bu olayı haber

⁹ M. Ormanian, *a.g.e.*, s. 37-48; F. Dvornik, *a.g.e.*, s. 23-31; G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 153-170.

¹⁰ *Urfalı Mateos Vekâyinamesi*, s. 112-113.

almış ve çok öfkelenmiştir. Ayrıca, İmparator'un Ermeni kralzâdelerini Romalı olarak vaftiz etmek istediğini duymuş ve üzüntüsü daha da artmıştır. Gagik, Türk Sultanı Alparslan'a güvenerek, İmparator'un yanına gitmemeye karar vermiş ve bundan dolayı da Ermeni askerlerine, ileri gelen Romalı kadınlara, Grekleri tahkir etmek için, tecavüz emri vermiştir. Bu gelişmeden sonra o, Alparslan'ın yanına gitmeyi ve onun hâkimiyeti altına girmeyi de düşünmüştür; fakat, Hristiyan olmasından dolayı, Müslüman olan Sultan Alparslan'a yaklaşmaktan korkmuştur. Ancak, Hristiyanların Ermenilere karşı baskı ve zulmü, buna karşı Türklerin hoşgörüsü, Gagik'i Alparslan'ın himayesine sokmuştur.

Gagik, Metropolit'ten intikam almak için Kayseri'ye gitmiş ve onun evine misafir olmuştur. Metropolit Markos, onu şeref töreni ile evine getirmiş ve büyük ziyafet vermiştir. "Onu görmeyi arzu ediyoruz." demiştir. Markos, duymamazlıktan gelmiş, fakat, ısrar üzerine köpeği çağırmışlarsa da gelmemiştir. Köpek, "Armen, Armen!" diye çağırılınca, gelmiştir. Bunun üzerine Gagik, "Bu köpeğin adı Armen midir?" diye sormuştur. Mahçup olan Markos, "Çocuk olduğu için Armen diyoruz." cevabını vermiştir. Gagik de, "Armeni mi, yoksa Romalı mı çocuktur, şimdi görürüz." deyip Metropolit'le köpeğini bir çuvalın içine koydurmuş, köpeğe vurdurarak Markos'u çuvalın içinde parçalamıştır. Bundan sonra o, çok zengin olan Markos'un yağmalanması emrini vermiştir.¹¹

Bu olaydan bir müddet önce, 1066 yılında İmparator Ducas'ın (Dugitz) ve halkının Ermenilere karşı olan kin ve düşmanlıklarını gösteren bir olay vuku bulmuştur. İmparator Ducas, Patrik Jean Xiphilin, devlet ve ricali ve bütün Ruhban Sınıfı, müttefik olarak, Ermeni mezhebini ortadan kaldırmaya ve Aziz Gregoire Lusavoriç'in inancını bozmayı; Ermeni Kilisesini ve inançlarını yeryüzünden kaldırıp, yerine kendi inançlarını hâkim kılmayı düşünmüşlerdir. Bunun bir başlangıcı olmak üzere, İmparator Ducas, Sivas şehrine haber gönderip, Ermeni kralzâdeleri olan Atom'u ve Apusahl'ı İstanbul'a çağırtmıştır. Bunlar, Kutsal Kitaplara vâkif Hugopos Vardabet'i de

¹¹ *Urfaî Mateos Vekâyinamesi*, s. 131-132.

beraberlerinde götürmüşlerdir. İmparator, onları "İmparatorluğumuz emri mucibince siz ve bütün Ermeni reisleri, Roma mezhebine göre vaftiz olunmalısınız" demiştir. Bunun üzerine onlar da, İmparator'a, "Biz Aşot'un oğlu Gagik'siz hiçbir şey yapamayız. Zira o, âlim bir adam, bir kral ve bize de damattır. Onu buraya çağır. Çünkü, onsuz bir şey yaparsak, o sonra bizi ateşte yakar" cevabını vermişlerdir. İmparator, Gagik'in gelmesini istemiştir. Atom ve Apusahl ise, adam gönderip Gagik'i durumdan haberdar etmişlerdir. Gagik, bunun üzerine, İstanbul'a gelmiş ve İmparator'un huzurunda "Ermeni inancı"nı anlatmışlardır.¹²

Gagik, huzurda, Bizanslıların (Grek ve Lâtin) kendi inançlarını üstün kabul edip, Ermenilerin sahip oldukları inançları hakir görmeleri karşısında, Ermeni Kilisesi'nin inanç ve doktrinlerinin üstünlüğünü, haklılığını ve "Apostolik" karakterini savunmuştur.¹³

Ermeni yazar Kevork Aslan, Grek Yüksek Ruhban Sınıfının Ermenileri "Sapık" görmesi ve buna bağlı olarak yapılan zulümlerin Ermeni Ruhban Sınıfını ve halkını Bizanslılara düşman yaptığını, bunun için, Bizans İmparatorluğunu savunmak yerine İranlıları, Müslüman Arapları ve Türkleri bir kurtarıcı olarak gördüklerini belirtmektedir.¹⁴

1045 yılında Ani Krallığını ele geçiren Bizans, ırk ve inanç farklılığı sebebiyle Ermenilere her türlü vahşet ve zulmü yapmış; ağır vergiler koymuş, dinî kurumlarına saldırmış ve din adamlarını yakalayarak sürgün etmiştir. Bu düşmanlık ve menfi tavırlar, Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmesine kadar sürmüştür. Selçukluların Bizans İmparatorluğunu tehdit etmeye başladığı ve Anadolu'ya girdiği zaman, Bizans zulmü altında ezilen Ermeniler ve Süryanîler, "rafizî ve kadınlaşmış" saydıkları Rumların ceza-

¹² *Urfalı Mateos Vekâynamesi*, s. 128-129. Gagik'in Ermeni Kilisesi doktrinini savunması için bkz. *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Par Ed. Dulaurier, Paris 1858, s. 133 (Gagik'in bu savunması Hrant Andreasyan'ın Türkçe tercümesinde yer almamıştır. Andreasyan, bu kısmı, dinî olduğu için tercüme etmemiş ve "... ile geçiştirmiştir).

¹³ *Chronique de Matthieu*, a.g.e., s. 134-151.

¹⁴ K. Aslan, a.g.e., s. 56.

landırılması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inanmakta ve bu sebeple de Türklere yardım etmektedir.¹⁵ Malazgirt zaferinden sonra Ermenilerin Türklerle yakın teması başlamış ve Ermeniler Türk hâkimiyeti altına girmiştir.*

Sultan Alparslan, Bizans Devleti'ne tâbi olan Ermeni topraklarına girdiğinde, oralara Bizans adına yöneten Ermeni Giorg (Kiuri) ile karşılaşmıştır. Alparslan, "yıllık vergi ödemesi ve kızını Sultan'a vermesi" şartıyla Giorg ile bir anlaşma yapmış ve onu yerinde bırakmıştır. Ani'nin 1064'te Alparslan tarafından kuşatılmasından sonra Kars Kralı Gagik, tâbiyetini arz etmek üzere Sultan'ı Kars'a davet etmiş, Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir. Sultan da, bunun üzerine, ona hilat vermiştir.

Alparslan, fethettiği yerleri, beraberinde bulunan emirler arasında taksim etmiş ve bu fetihleri de İslâm Emirlerine, birer fetihnâme göndererek, bildirmiştir. Bağdat ve diğer İslâm ülkelerinde bu haber sevinçle

¹⁵ *Urfa'lı Mateos'un Vekayinâmesi*, 11-113; J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 154; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul 1979, II/479; G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 309-324; İhsan Sakarya *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984-8.

* Haçlı Seferlerinin başlaması, Ermenilerle Grek-Roma Kilisesi münasebetlerini olumlu yönde etkilemiş, fakat 1198'de sağlanan "birlik" kısa sürmüştür. Ortodokslarla Katoliklerin Haçlı Seferleriyle başlayan yakınlaşması da uzun ömürlü olmamıştır. IV'üncü Haçlı Seferi sırasında, "Kutsal Topraklar"a gitme gâyesiyle yola çıkanlar, İstanbul'a geldiklerinde gitmekten vazgeçip İstanbul'u işgal etmiş ve yağmalamışlardır. Onlar, Katolik olmayan ve ayrı saydıkları Ortodoksları kılıçtan geçirmiş ve her türlü fenalığı yapmışlardır. Böylece yakınlaşma daha büyük düşmanlığın sebebi olmuştur. Bunun için Ortodokslar, İstanbul'un Türkler tarafından fethinde "Katolik külahını görmektense, Türk sarığını tercih ederiz" diyerek, hem Batı Hristiyanlarına düşmanlıklarını ve güvensizlerini, hem Türklere dostluk ve güvenlerini ortaya koymuşlardır. Ermeniler de bu olaylardan ders almış ve Hristiyanlara yakınlaşmanın zararlarını görüp, Türk hâkimiyetini tercih etmişlerdir. Bu hâkimiyet, Osmanlı İmparatorluğunda daha sıkı ve müsahahalı bir şekilde devam etmiş; "Ermeniler, bu güne gelmişlerse, Türkler sayesinde gelmişlerdir" sözü yerini bulmuş ve hoşgörünün simgesi sayılmıştır.

karşılanmıştır. Halife, Sultan Alparslan'a "Ebû'l Fetih (Fetih'in Babası) ünvanını vermiştir.^{15/1}

Ani'nin fethinden sonra Türkler, Küçük Asya'da ilerlemeye devam etmiş ve 1067'de Kayseri alınmıştır.¹⁶ Ermenileri hâkimiyetleri altına almış olan Grekler (Rumlar), Selçuklulara karşı, bölgeyi, Rum ve Ermenilerden meydana gelmiş orduyla savunmuştur; fakat yine de bu bölgeler, Selçuklular tarafından fethedilmiştir. Rumların, birkaç defa, karşı taarruzlarına rağmen, Ermeniler, Selçukluların hâkimiyetine girmiş ve Türk öncüleri İstanbul kapılarına kadar ilerlemiştir.¹⁷

Bizanslılarla Türklerin Anadolu'da karşılaştığı sırada Bizans tahtına geçen Monomak, Bizans'ın malî kaynaklarını Ermenilerden karşılamaya başlamış ve bunun için de onlara ağır vergiler yüklemiştir. Ayrıca Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürmüştü ve Ermenileri silâhlarından arındırmıştır.¹⁸ Bunlardan başka, Bizans ileri gelenleri ve piskoposları, Ermeni Kilisesini ve manastırlarını ele geçirip buralara yerleşmiş; Gregoryen Ermeni Kilisesini ortadan kaldırmaya çalışmış ve bunun içinde dinî kıyımlara girişmişlerdir.¹⁹

Yüzyıllardan beri dillerinin, âdetlerinin, geleneklerinin ve bilhassa dinî inançlarının farklı olması, Rumların (Bizanslılar) Ermenilere karşı düşmanlığını artırmıştır. Bu ayrılıklar iki toplum arasında sürüp giden büyük düşmanlıklara vesile olmuş ve hep düşmanca da devam etmiştir.²⁰ Ermeni ve Süryanî vakanüvistleri, o devirde, Rumların Ermenileri yurtlarından çıkardıklarını; kendi mezheplerini kabul etmeyen Ermeni ve Süryanîlere

^{15/1} Kévork Aslan, *Étude Historique sur le Peuple Arménien*, Paris 1900, s. 335; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s. 15-17.

¹⁶ K. Aslan, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁷ J.A. Gatteyrias, *L'Arménie et les Arméniens*, Paris 1882, s. 97; K. Aslan, *a.g.e.*, s. 71; Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 13-17.

¹⁸ René Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947, s. 586-587.

¹⁹ A. Sevim, s. 13.

²⁰ J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 162.

zulmetmeye, ezmeye başladıklarını kaydetmişlerdir.²¹ Bizanslıların Ermenilere hâkim olup eziyet ettikleri ve Türklerin Bizans İmparatorluğu'nu tehdide başladığı sırada halk Bizans İmparatorluğu'nun durumuyla hiç ilgilenmemiş; onların başlarından gitmesini ve Türklerin kendilerine hâkim olmasını istemişlerdir.²²

Alparslan'ın Anadolu'da ilerlemesini durdurmak için teşebbüse geçen Bizans İmparatoru Romen Diyojen, Malazgirt Savaş'ında (1071) büyük bir hezimete uğramıştır. Malazgirt Savaş'ında bir taraftan Bizanslıların Ermenilere baskı yapıp kendi dinî anlayışlarını kabule zorlamış olmaları, diğer yandan da yakın temas neticesinde Türklerin dinî hoşgörüsünü görmüş bulunmaları Ermenileri, ancak Türk hâkimiyetinde rahatça yaşayabilecekleri kanaatine ulaştırmıştır. Bundan dolayı Ermeniler, Malazgirt savaşında Bizanslıların savaşı kazanmaları için gayret sarfetmemiş, Türklerin kazanmasını istemiş ve hattâ Türkler karşısında terketmişlerdir.²³

Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin çöküşünden istifade eden, Bizanslılarla araları açık ve gergin bulunan Ermeniler, zaman zaman, isyana başlayarak, çöküşü hızlandırmış ve Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılamıştır. Hattâ Ermeni Boğuşag Ailesi'nin bütün fertleri, İslâm'ı kabul etmiş ve Sultan Alparslan'dan Siverek civarında, yerleşme izni almıştır.²⁴ Alparslan'ın ölümünden sonra oğlu Melikşah (1072-1902) babasının bıraktığı yerden devam etmiştir. Selçuklular, Hindistan'dan Hazar Denizi'ne ve İstanbul Boğazı'na kadar olan yerleri kazanmışlardır.²⁵ Ermeniler de Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girip, rahat bir nefes almıştır.²⁶

²¹ *Urfalı Mateos'un Vekâyînâmesi*, s. 98; Süryanî Mihael, *Chronique*, III/169'dan Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 183-184.

²² J. de Morgan, *a.g.e.*, s. 154.

²³ *Urfalı Mateos'un Vekâyînâmesi*, s. 133-135; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 183-184; K. Aslan, *a.g.e.*, s. 336.

²⁴ A. Sevim, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵ J. de Morgan, s. 154; K. Aslan, *a.g.e.*, s. 171.

²⁶ F. Tournebize, *a.g.e.*, s. 136-137.

Alparslan'ın ölümünden sonra yer yer ayaklanmalar, isyanlar olmuş, ancak isyan edenlerin vergileri artırılarak itaat altına alınmıştır. Türklerin o kadar hoşgörüsünü unutup isyan etmeleri karşısında, Türkler, sadece vergilerini arttırmakla yetinmiş, dinî inanışlarına, canlarına ve mallarına dokunmamıştır. Bunun misali, Ani Ermeni Katoğikos, Melikşah'tan vergilerin azaltılmasını istemiştir. Sultan da, Barseğ'in heyetini çok iyi karşılamış ve "Ermeni Katoğikosluğunun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanîlerin vergi dışı tutulması..." hususlarını ihtiva eden bir fermanı Barseğ'e vermiştir. Bunun üzerine vergiler kaldırılmış, Ermenilerin buldukları yerler imar edilmiş, Ermeni Kilisesi ve manastırları Selçuklu Devleti himayesine alınmıştır.²⁷ Sultan Melikşah'ın ölümünü tasvir ettiği şu cümlelerde Ermeni Yazar Urfalı Mateos, onun hoşgörüsünü de ortaya koymuş olmaktadır. "Aynı yılda herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zât olan büyük Sultan Melikşah öldü...Melikşah'ın ölümü bütün dünyayı büyük bir mateme düşürdü..."²⁸

Büyük Selçuklular Döneminde olduğu gibi Türkiye Selçukluları Döneminde de Ermenilere dinî ve idarî müsamaha devam etmiştir. Buna rağmen, Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla, Türklere karşı, bir taraftan Haçlılar'ın, diğer yandan Bizanslıların teşvikiyle, yer yer, Ermeni ayaklanmaları olmuştur. Ancak onlar, Selçuklu hâkimiyeti kurulduktan sonra, yeniden Selçuklu hâkimiyetini kabul etmişler; fakat, zaman zaman, fırsat buldukça, isyan etmekten de geri kalmamışlardır. Buna rağmen her isyan edişlerinin arkasından pişmanlık duymuş; Bizanslılardan gördükleri zulmü ve çektikleri sıkıntıları, Türklere gördükleri lütfu ve hoşgörüyü dile getirmiş ve Türklere sadakâtle bağlı kalacaklarına and içmişlerdir. Daha sonra, Anadolu'da Türklere Hristiyanlar arasında ahenk kurulmuştur.²⁹

²⁷ *Urfalı Mateos'un Vekayinamesi*, s. 176-177; F. Tournebize, *a.g.e.*, s. 137-138; A. Sevim, *a.g.e.*, s. 20.

²⁸ *Urfalı Mateos'un Vekayinamesi*, s. 178.

²⁹ O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 238, s. 353-354; O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, II/s. 477-480; J. A. Gatteyrias, *a.g.e.*, s. 98-108; A. Sevim, *a.g.e.*, s. 26-29, 39-40; Faruk Sümer, "Çukurova Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1963, C. I, sa 1, s. 5-19.

Osman Turan, gayr-i müslimlerin Türklerden memnun kalmalarını, Türklerin dinî müsamaha ve adâlet anelerine fazlasıyla sahip bulunmalarına, sadece sınırları içinde değil, dışında olanları da kendine çekmeye, Bizans'ın malî ve dinî zulmünden bıkanları kazanmaya, eski Türk göçebe toprak idaresi ananesine ve İslâm'ın fetih hukukuna göre davranmalarına bağlamaktadır.³⁰

Bu sebepler dolayısıyla, Ermenilerin çoğunluğu, Türkleri Hristiyan hâkimlere tercih etmiş ve Türk hâkimiyetini isteyerek benimsemiştir. Selçuklulardan sonra kurulan Osmanlı Beyliği'nden de aynı dinî ve siyasî hoşgörü, bütün diğer Müslüman olmayanlara olduğu gibi, Ermenilere de devam etmiştir. XIV. yüzyılın başında Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kilikya'da dağılık olarak bulunan Ermeniler, İran, Bizans ve Selçuklular idaresi altındadır. O tarihte Söğüt çevresine yerleşen Osmanlı Beyliği civarında çok az sayıda Ermeniye rastlanmaktadır.

Orhan Gâzî, Bursa'yı ele geçirip başkent yaptıktan sonra Kütahya'da yerleşmiş olan Ermenileri ve dinî liderlerini Bursa'ya getirtmiştir.

Bizanslıların dinî ve siyasî baskılarından dolayı gözlerini Selçuklu Türklerine çeviren Ermeniler, Grek ve Lâtinlerin dinî ve siyasî baskıları yüzünden, Osmanoğullarına güvenerek, Batı'ya doğru yayılmış ve Osmanlıların hizmetine girmişlerdir. Osman Bey'den beri Türklerin itimadını kazanmış Ermenilere Fatih Sultan Mehmet, hiçbir Hristiyan fâtihinin vermediği imtiyazı vermiş ve onları mükâfatlandırmıştır. Hattâ, İstanbul'u fethedince, orayı emniyetli unsurlarla doldurmak için, Anadolu'nun muhtelif yerlerinden Ermenileri İstanbul'a getirmiştir. Fâtihi Ermenileri din işlerinde ve iç işlerinde serbest bırakmakla kalmamış, Rumlara verdiği imtiyazların aynısını onlara da vermiş; Bursa Bölgesi Metropolitisi Piskopos Hovakim'i İstanbul'a çağırarak, İstanbul'da bir Ermeni Patrikliği kurdurmuş ve onu patrik yapmıştır. Süryanîleri, Kıptîleri, Gürcüleri, Kaldelileri ve Habeşlileri liderleriyle beraber Ermeni Patrikliğine bağlayarak nüfuzunu artırmıştır.³¹

³⁰ O. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, II/s. 478-480.

³¹ Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi, kıs. 34, evrak no: 299, zarf. 27 k. 79; M. Ormanian, *a.g.e.*, s. 60-61; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987,

"Soğagat" Dergisi başyazarı, Başrahip Karakin Kazancian, İstanbul'un fethinin 500'üncü yıl dönümü dolayısıyla yazdığı makalede Ermenilerin gerçek tarihinin İstanbul'un alınmasıyla başladığını, Fâtih'in Bursa'da bulunduğu sırada dostu olan Ermeni Piskoposu Hovakim'i evinde ziyaret edip zihnini İstanbul'un alınmasının meşgul ettiğini söylediğini, Piskopos da, onu dikkatlice dinledikten sonra, "Allah krallığını aziz etsin ve bütün dünyaya yaysın" dediğini ve Sultan'ın kılıcını alıp bir hafta dua ettiğini Ermeni tarihi yazarlarının eserlerine dayanarak belirtmektedir.³² Diğer bir Ermeni yazarı Papazian, Ermeniler İsa'da "bir tabiat" bulunduğu inandıkları için Bizans döneminde "Messe" (Ekmek-Şarap) Âyinini ve ibadetlerini serbestçe icra edemediklerini; bundan dolayı da İstanbul'un Türkler tarafından alınmasını beklediklerini ifade etmektedir.³³

Yavuz Sultan Selim, 24 Ağustos 1516'da Memlûklüleri, yenip, Mısır'a yürürken Kudüs'ü de fethetmiştir. Kudüs'te kendisini karşılayanlar arasında, Müslümanlar yanında Hristiyanlar, arasında Ermeniler de bulunmaktadır. Yavuz, bu sırada, Ermeniler'e imtiyazlar tanımış,³⁴ Çaldıran Zaferinden sonra da Tebriz'den birçok Ermeni sanatkârını İstanbul'a getirtip, yerleştirmiştir.³⁵

Selçuklulardan başlayarak II'nci Mahmud dönemine kadar Ermeniler, Türklerin hâkimiyeti altında rahat ve sâkin bir hayat sürmüşlerdir. Onların dinî ve sosyal durumlarına müdahale edilmemiş; kendi mabedlerinde dinî inanç ve törenlerini serbestçe yerine getirmişlerdir. Ticaret ve sanayî ile meşgul olmuş, askerlikten muaf olmaları sebebiyle nüfusları artmış ve zenginleşmişlerdir. Diğer Türk unsuruna göre daha müsait şartlarda bulun-

s. 149; Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, 250-253; O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 152, 162; Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1977, s. 16; Abdurrahman Küçük, "Ermeni Katoğikosluğu ve Ermeni Meselesine Dair Bir Arşiv Vesikası Üzerine", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, s. 740.

³² Karekin Kazancian, "Les Arméniens Après la Conquête", *La Turquie Modern*, Juin Juillet 1953, s. 91.

³³ Hrant Papazian, *L'Eglises Byzantines Transferées aux Arméniens*, İstanbul 1976, s. 7-8.

³⁴ Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 160-196.

³⁵ E. Uras, *a.g.e.*, s. 149.

dukları için eğitim ve öğretime de ağırlık vermişlerdir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde çok sayıda Ermeni görev almıştır.* Osmanlı İmparatorluğunun gerileme dönemi başlayınca, o güne kadar lehte görünen unsurlardan bir kısmı aleyhe dönmüş; himaye edip, yok olmaktan, diğer kiliseler arasında kaybolmaktan koruduğu Ermeni Kilisesi siyasî faaliyetlerde etkin roller üstlenmiş, yavaş yavaş dinî ve siyasî kısırdanmalar başlamış ve neticede bir "Ermeni Meselesi" gündeme gelmiştir.³⁶

Türkler'in Ermenilere karşı olan hoşgörüsünü ve Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki durumu, İstanbul Ermeni Patrikliği yapmış Malachia Ormanian'ın "L'Eglise Arménienne" adlı kitabının ilk baskısına (1910'da) Bertrand Bareilles'in yazmış olduğu önsözde, özetle, şöyle belirtilmiştir: Türkler, kendi idareleri altında bulundurdıkları halkların durumlarında hiçbir değişikliğe gitmiyordu. Kur'ân'ın emirlerini empoze etmek ile yetiniyordu. Kur'ân ise, Müslümanlardan, mağlup olanlardan, haraç ödemek şartıyla, kendi mülklerine sahip olarak yaşamalarını istiyordu. Bu müsait ortamdan istifade eden Hristiyanlar, en iyi bir şekilde teşkilatlanıyor ve Türk idaresine itaat ederek, hepsi özel hayatını yaşıyordu.

Osmanlı Hükümetinden berat alan patrikler, Ermenilerin meşru şefi ve hükümete karşı sorumlu oluyordu. Bu şef, kendi idaresi ve garantisi altında olan görevlileri vasıtasıyla vergileri topluyordu. Medenî veya cezaî konulardan dinî konulara kadar, hemen hepsi, Patrikhane mahkemesi huzurunda görülüyordu. Zaten Fâtih Sultan Mehmet, hiçbir azınlığa verilmeyen imtiyazları, Patrik Gennadius'a bahşetmişti. Fatih reform hareketlerinde, ilk destekçilerini Ermeniler arasında buldu. Ehliyetli olanlarından istifade etti.³⁷

* Türklerin Ermenilere karşı hoşgörülerine en iyi örnek, "Ermeni Meselesi" sırasında Osmanlı Devleti yönetiminin üst kademelerinde Ermenilerin bulunmasıdır (Bkz. Başbakanlık Arşivi, Yıldız, k. 36, evrak. 368, 20. 141, ka. XII).

³⁶ E. Uras, *a.g.e.*, s. 149-150; *A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens*, İstanbul 1917, s. 40-52; Pierre A. Moser, *Arméins où est la Realite?* Libraire Editions Lallier 1980, s. 19-20; K. Gürün, *a.g.e.*, s. 54-62.

³⁷ M. Ormanian, *a.g.e.*, s. VI-VII.

Türkler, bütün bu iyi niyetlerine rağmen Ermenilerin hepsinden beklediği sadakatı görememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetli zamanlarında görülen bağlılık ve destek, zayıf zamanlarında olmamıştır. Tarihte, XVIII'inci yüzyılın başlarına kadar, Ermenilerle ilgili çok önemli olaylara raslanmamaktadır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermenilerin kendilerine mahsus eğitimleri ve ilerleme hamleleri, hem bir kısım Ermeni'nin ve hem de Hristiyan misyonerlerinin iştahını kabartmıştır. Bunun neticesinde Roma ve Fransa'ya bağlı Katolik misyonerler, Gregoryen Ermeniler arasında faaliyete başlamıştır. bu faaliyetler, Gregoryen Ermeniler arasında Katolikliğe meyledenlerin çıkmasını ve kendi Hristiyanî mezheplerinin değiştirilmesine yolaçmıştır. Bundan endişe duyan Ermeni Kilisesi, Osmanlı Hükümeti'nden misyonerlik faaliyetlerine karşı tedbir alınmasını istemiştir. Gerekli tedbirler alınmış ise de, başarılı olunamamış; misyonerlik, basın, eğitim-öğretim sahalarına kaymıştır. İstanbul'dan çıkarılan misyoner papazlar, Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'nun çeşitli merkezlerine yayılmış ve oralarda okullar açmaya başlamıştır. Katolik misyonerlere daha sonra İngiltere ve Amerika'ya mensup Protestan misyonerler de katılmıştır.³⁸

Katoliklerden sonra, XIX'uncu yüzyılın başlarında (1928'lerde) İngilizler İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri, Antakya, Gaziantep, Arapkir, Harput ve Erzurum Ermeni Gregoryen kiliselerini ihya edip, okullar açma faaliyetlerini yürütürken, Amerikan Board Teşkilâtı³⁹ da, 1832'de, aldığı bir kararla, Kayseri, Gaziantep, Diyarbakır, Bursa, Maraş, Sivas, Tokat, Trabzon, Erzurum ve Harput Ermeni kiliselerinin ıslâhına çalışmıştır.⁴⁰ Türkiye'ye girmek için Ermeniler açık kapı olarak görülmüş, Amerika, Rusya vb ülkeler bu kapıyı zorlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sâdik tebası olan Ermeniler'e, açılan okullar bu okullarda dağıtılan kitaplarla

³⁸ Abdurrahman Küçük, "Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bakış", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1989, XXX, s. 248.

³⁹ Amerikan misyonerleri, Amerikan Board Teşkilatı ve faaliyetleri için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989; İlknur Polat Haydaoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s. 127-150, 196-210.

⁴⁰ E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s. 33; İ. Sakarya, *a.g.e.*, s. 25.

azınlık şuuru aşılacaktır. Bu işte, Amerikan Board Teşkilâtı çok etkili olmuştur.⁴¹

Türkler'e karşı teşkilâtlı olarak Ermenilerin baş kaldırışı sırasında, 28 Kasım 1890 tarihinde, devlet görevlerinin en üst kademelerinde bulunanlarla, ileri gelen tüccar ve sarraftan otuz altı imzayı taşıyan arzı Padişaha takdim edilmiştir. Bu arzıda, Maliye Nâzırı Agop Paşa, Adliye Müsteşarı Ohan Efendi, Hariciye Müsteşarı ve müsteşar muavini, çeşitli mahkemelerin üyelerinin imzalarına rastlanmaktadır. Onlar, Padişaha takdim ettikleri arzıda, Türklere karşı vukubulan hareketleri kınamakta ve onu "Ermeni cemaat-ı sâdıkasının selâmet ve menfaatine muzır bir fikr-i mahsûsa hizmet ederek Ermeni kullarını minel kadîm Devlet-i Âliyye-yi ebediyyü'd-devâm olan revâbit-i sadakat-kârânesini fek ettirmek maksadıyla bazı eşhâs ötede beride bir takım neşriyât ve muamelât-ı gayr-ı meşrû'iyeye cür'et ederek sâdedilânî işfale sa'y etmek" olarak açıklamaktadırlar. Arzıda, bu hareketleri yapanların azınlıkta oldukları, Ermenileri temsil edemeyecekleri, zâten Ermeni cemaat-i sâdıkasının onların fikrine itibar etmediği, 500 seneden beri Ermenilerin Türklerin idaresi altında din ve dillerini muhafaza ederek refâh ve saadete nail oldukları, bundan böyle de Devlet'in şefkat ve adâletinden şüphelerinin bulunmadığı, bunun için de Devlet'e bağlılık ve hizmetlerinin devam edeceği işlenmektedir.⁴² Bu vesikada yeralan imzalara ve işgal ettikleri makamlara bakılınca; Türklerin Ermenilere ne kadar güvendiği, ne derece imtiyaz bahşetmiş olduğu ve ne derece hoşgörü gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Türklerin hoşgörüsünü en iyi ortaya koyan diğer bir belge, Ermenilerin Türklere karşı isyan ettiği bir sırada yazılmış olan makalelerdir. Bu makaleler, Ermeni "Dadjar" Dergisinde yayımlanmıştır. Bu dergide yayımlanmış makalelerin özeti, Ermeniler tarafından Fransızca "A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaire Armeniens" (Hata Kimde? Ermeni İhtilâl Partilerinde) adı ile 1917 yılında yayımlanmıştır.⁴³ Bu kitaptaki bilgiler, Ermenilerin

⁴¹ E. Kırşehiroğlu, *a.g.e.*, s. 29; Necdet Sevinç, *Ajan Okulları*, İstanbul 1975, 40-50; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983-41.

⁴² Başbakanlık Arşivi; Yıldız, k. 36, ev. 368, 20. 141. ka. XIII.

⁴³ *A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaire Armeniens*, İstanbul 1917.

bütün menfiliklerine rağmen Türk Milleti'nin hoşgörüsünü ortaya koyan bir çeşit "İtirafname"dir. Bu kitaptan bazı paragraflarla Ermenilere karşı Türk hoşgörüsü konusunu noktalamak istiyorum:

"Bu Ermeni İhtilâl partileri, Türkiye'nin menfaatlerini düşünecek, ona hizmet edecek yerde, asıl görevleri de bu olduğu halde, Rus yönetimiyle, bu düşman ve sinsî hükümetle işbirliği yaptı.⁴⁴

"Ermeni İhtilâl partileri, savaş başladıktan sonra, Türkiye'nin düşmanlarıyla gizli münasebet kurdular. Rus elçileri ile altı büyük vilayetin reformu konusunda görüşerek açıkça ve utanmadan Türkiye'nin en kutsal menfaatlerine ihânet ettiler".⁴⁵

"Rus Hükûmeti, dün ihtilâl partilerinin celladı, bu gün onların hâmisi oldu... Ermeni-Türk kardeşliği o kadar samimî ve sıcaktı ki, bu gün bizim hâmimiz Rusya, o zaman Kafkasya Ermenilerine karşı korkunç işkenceler yapıyordu... Rusya'nın bu gün böyle davranmasının iki sebebi vardır: 1- Türk-Ermeni dostluğu, Rus politikasına ve niyetine uygun düşmüyordu. Türkiye'nin iç meselelerini karıştırma bahanesi bulamayan Rus diplomasisi, Osmanlı Hükümeti pazarlarında iflâs ediyordu. 2- Rusya'nın Doğu ve Batı taraflarında bulunan Ermeniler, bir gün Türkiye'nin doğu vilayetlerinde bulunan aynı soydan insanlarla birleşip Rus çarlarının rahatını tehlikeye düşürebilirdi. Rusya içindeki Ermeniler, Rusya'ya karşı cephe alarak onu sarsabilirdi. Bu ise kaygı verici ve tehdit edici bir durumdu. Rusya, Türk-Ermeni uyumunu hazmedemiyordu. Çünkü Meşrutiyet'ten sonra birbirini takip eden Osmanlı kabinelerinde, her zaman, bir Ermeni bakan bulunmuştu.⁴⁶

"Dinî cemaatler, uzun zamandan beri, Ermeni ihtilâl partilerinin inkılâp ocakları olmuş ve en şeytânî programlar buralarda hazırlanmıştı. Dinî merkezler, silâh depoları ve komplo ocakları olmuştu... Dinî liderler, söz ve yazı ile, kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaaz-

⁴⁴ A.g.e., s. 9.

⁴⁵ A.g.e., s. 16.

⁴⁶ A.g.e., s. 53.

larda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu; sadakat, doğruluk yerine isyân, insanlık yerine kin, intikam, ahlâk yerine alçaklık, rezillik va'zediliyordu... Dinî liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı, halkın, partilerin emirlerine ve eğitimlerine uymalarını istiyorlardı".⁴⁷

"Bütün Ermenilerin en yüksek dinî lideri Eçmiyazın Katoğikosu işe karıştı ve reform meselesinin uygulanması, halledilmesi için özel bir delegasyon görevlendirdi... Patriklik, geleneklerinde olmayan özel bir tavır aldı. Rus temsilcisinin Bab-ı Âlî'yi ziyaretinin her defasında, reform projeleri konusunda birkaç itirazda bulunmak için, Ermeni Patriği de orada hazır bulunuyordu".⁴⁸

"Ne Ermenilerin en yüksek dinî lideri Eçmiyazın Katoğikosu, ne Ermenilerin kaderini omuzladığını iddia edenen yüksek kilise yetkilileri, ne bu ihtilâl partilerinin yetkili şefleri, ne diğer Ermeniler, Türkiye dışında, bizim, diğer hiçbir otoritenin hâkimiyeti altında varlığımız korumaya muktedir olmadığımızı ne açıklayabildiler, ne de kavrayabildiler".⁴⁹

"Bütün bir toplumu altı asırdan beri himaye eden, kilisesine, diline ve millî geleneklerine saygı gösteren bir devlete (Osmanlı İmparatorluğu) karşı böyle korkunç bir ihanet görülmüş mü? Bu düşmanca ve anarşik olaylar nasıl vasıflandırılır; bu cinayete yönelik komplolara hangi haklı sebep bulunabilir."⁵⁰

"Ermeni, altı yüzyıldan beri, hangisi olursa olsun, dünyanın başka yönetimi altında, başka hiçbir millet tebaasının ne gördüğü, ne tanıdığı geniş bir sosyal ve dinî hürriyetten istifade ederek Türkiye'nin toprağında Türk ile yanyana yaşadı".⁵¹

47 *A.g.e.*, s. 40-41.

48 *A.g.e.*, s. 51-52.

49 *A.g.e.*, s. 56.

50 *A.g.e.*, s. 41.

51 *A.g.e.*, s. 70.

b) Yahudilere Karşı Türklerin Dinî Hoşgörüsü

Hz. İsa'nın "Çarmıh Olayı"ndan itibaren Hristiyanlarla Yahudiler arasında bir anlaşmazlık, bir düşmanlık vardır. Hristiyanlar, "Çarmıh Olayı"nın sorumlusu olarak Yahudileri görmüşlerdir. Bu anlayış, zaman zaman lânetlemeye varmış ve Hristiyan Âyinlerinin konuları arasında yer almıştır. II'nci Vatikan Konsili'ne (1962-1965) kadar, bu bakış devam etmiş ve bu konsil'de Yahudilerle diyaloga girme kararı alınmıştır. Tarih içinde Hristiyanların, Yahudilere karşı tutumlarında şiddete ve zorlanmaya, hattâ düşmanlığa varan uygulamalar olmuştur. Hristiyanlığın resmî devlet dini olmasından sonra bu uygulamalarda ve düşmanlıkta artış görülmüştür.

Bizans İmparatoru Konstantin'in Hristiyanlığa serbestlik tanıdığı 313 yılından itibaren hem Devlet'in hem Kilise'nin, hem de halkın Yahudilere karşı tutumu önemli ölçüde değişmiştir. Konstantin'den itibaren Bizans hükümdarları, Yahudi aleyhtarı yasalar çıkarmışlardır. Bu yasalarla Yahudilerin hayatı sınırlanmış, onlar aşağılanmış ve ezilmişlerdir. Hattâ Konstantin, 18 Ekim 315 tarihinde çıkardığı bir yasayla, Hristiyanlığa geçen Yahudilere zor kullanmaya yeltenen Yahudilerin idam edileceklerini ve Yahudiliğe geçmenin suç olduğunu ilân etmiştir. Konstantin'in oğlu Konstantius, babasının yolunu izlemiş ve Yahudilerle Hristiyanlar arasında yapılan karışık evlilikler için ölüm cezaları koymuştur. II'nci Teodosius zamanında (408-450) Yahudiler aleyhine önemli değişiklikler yapılmıştır. O, I'nci Konstantin zamanında beri çıkarılan yasaları toplamış (438'de) ve düzene koymuştur. Yahudilerin statüsü bu yasalarla açık şekilde belirlenmiş ve Yahudilerin "Nefret edilmesi gereken, sapık, günahkâr ve iğrenç bir kavim" oldukları tesbit edilmiştir. Sinagoglar Kilise'ye çevrilmiş, Yahudiler şehrin dışına sürülmüş, Hristiyanlara karşı şahitlikleri önlenmiş, Mişna okumaları yasaklanmış, Tevrat'ın sadece Yunanca ve Lâtince okunmasına izin verilmiştir.⁵²

Yahudiler, Hristiyanların hâkim oldukları yerlerde, zaman zaman vaftiz olmakla ölüm arasında bir tercih ile karşı karşıya kalmışlardır. Onlar,

⁵² Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, Jerusalem 1982, s. 5-6.

çoğunlukla vaftiz olma yolunu benimsemişlerdir.⁵³ Böylece İspanya'da dinlerini değiştiren Yahudiler'den bir topluluk meydana gelmiştir. Bunlara "Konverso" veya "Marrano" denilmiştir. İspanya'da Yahudiler, başka dönemlerde ve başka ülkelerde olduğu gibi, Hristiyanlığa geçmiş, ancak gizlice Yahudiliklerini devam ettirmişlerdir. Bu "dönmeler"i diğer Hristiyanlardan ayıran özellik, dışarıda, Hristiyan gibi, evlerin içinde gizlice Yahudi gibi yaşamalarıdır. Bunlar, "dönme grup" olarak, başka bir kisse ile yönetimin üst kademelerine kadar çıkmışlardır. Bu durum ve gizlice Yahudiliklerini devam ettirmeleri devleti yakından meşgul etmiştir. Bu durumu çözmek için 1464 yılında Devlet ile Kilise biraraya gelmiştir. Onlar bu "Yeni Hristiyanlar"ın gerçekten Hristiyan olup olmadıklarını, hangilerinin samimî Hristiyan ve hangisini Yahudiliğini devam ettirdiğini tesbit etmek için üç kişilik bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, Yahudiliğini gizlice devam ettiren "Yeni Hristiyanları" yakalamış ve suçlu bulunanları idam ettirmiştir.⁵⁴

Kastilya Kraliçesi İzabella ile Aragon Kralı Katolik Ferdinand, 1469'da evlenmiş ve devletlerini birleştirmişlerdir. Bu olay, İspanya Yahudileri için sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü İzabella ile Ferdinand, "Yahudi dönmeliği" meselesini çözmek için bir ferman ile, Yahudilerden üç ay içinde ülkeyi terketmelerini istemişlerdir. Bu gelişmeler Yahudilerin İspanya'dan göçetmelerini zorunlu kılmıştır. O durumda hiçbir Hristiyan ülke Yahudilere yardım eli uzatmamıştır. Bu durumda İspanya'dan kovulan Yahudilerin imdadına Türkler yetişmiştir. Selçuklular döneminden beri Türklerin hâkimiyetinde Yahudiler vardır ve rahat bir hayat yaşamaktadır. Yahudiler, Türkler hakkında bilgi sahibidir ve Türklerin hoşgörüsünü bilmektedir. Ancak kitleler halinde Türk ülkelerine Yahudi göçü İspanya'dan olmuştur.⁵⁵

Yahudilerin kitleler halinde Türk topraklarına yerleşmeleri 1492'den sonradır. Ancak bu tarihten önce de Anadolu'da az da olsa bir Yahudi topluluğuna rastlanmaktadır. Suriye ve Filistin'in Türkler tarafından fethedilmesi

⁵³ A.g.e., s. 11.

⁵⁴ A.g.e., s. 17-18.

⁵⁵ A.g.e., s. 15-17; s. 116-117; s. 120-121.

Türklerle Yahudilerin yakın münasebetini başlatmıştır. Bu münasebetler, 1203'de Engizisyon Mahkemelerinin kurulması ve Hristiyanların Yahudilere zulmetmesi ile daha da artmıştır. Bu tarihten sonra Yahudiler, dünyanın her yerinde işkenceye uğramış ve buldukları yerlerden sürülmüşlerdir. Bu işkence ve sürgün döneminde Yahudilerin imdadına Türkler yetişmiştir.⁵⁶

Orhan Bey, 1326 yılında, Bursa'yı fethettiğinde, orada bir Yahudi cemaati bulmuştur. Öteden beri zulüm, işkence ve baskı altında yaşayan Yahudiler, o güne kadar gördükleri kötü muameleye bir yenisinin ekleneceğini düşüncesiyle, Bursa'yı boşaltmışlardır. Ancak, daha sonra, Türklerin ne kadar iyi ve hoşgörülü olduklarını görmüş, yeniden Bursa'ya geri dönmüşlerdir. Bundan kısa bir süre sonra da çevrede bulunan Yahudiler, Bursa'ya gelmişlerdir. Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa, Gelibolu'yu, Murat Bey, Ankara'yı aldığı buralarda küçük ve Edirne'yi aldığı da büyük bir Yahudi topluluğu ile karşılaşmışlardır. Edirne Trakya'daki Yahudilerin, Selânik de, Makedonya'daki Yahudilerin dinî ve ticarî merkezi haline gelmiştir. Bu iki merkez, zamanla çok meşhur olmuş, şiiirlere konu yapılmıştır. Selânik, özellikle İsrail'in annesi olarak nitelendirilmiştir. Bütün bunlar, Türklerin hâkimiyeti altına aldıkları unsurların dinî ve sosyal durumlarına karışmadığının göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Çünkü, Türkler, Yahudilere tam bir din ve vicdan hürriyetini tanımış; ibadetlerine, âyinlerine ve törenlerine karışmamıştır. Bu tutum, Türk hâkimiyeti başladığında "İslâm taassubu"nun kendilerini sileceği beklentisi içinde olan Yahudilere rahat bir nefes aldirmiş ve huzur vermiştir. Edindikleri güven ortamını da iyi değerlendiren Yahudiler, Türkler devamlı harplerle uğraşırken, ticarete yönelmiş ve zenginleşmişlerdir. Türkler, onların bu zenginliklerine de hoşgörü ile bakmıştır.⁵⁷

Türklerin, Padişahı ve topyekün kavmiyle, Yahudilere gösterdikleri yakın ilgi ve samimiyeti, bir Yahudi tarihçisinin şöyle kaydettiğini, kendisi

⁵⁶ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul 1976, I/110-111, s. 140.

⁵⁷ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s. 8-10; Leon Sciaky, *Travel To Salanico*, New York 1946, s. 108-116; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, Ankara 1992, s. 70-71.

de Yahudi olan Avram Galanti naklediyor: "Türklerin gelişi, bir sülalenin değişmesi değil onlar (Yahudiler) için bir vaziyetin değişmesi idi. Yahudiler yalnız galip ve toprağın efendisi nazarıyla değil, kendi dinleriyle yakınlığı olan kardeş gözüyle bakmışlardır."⁵⁸

Fâtih'in İstanbul'u fethi esnasında tarafsız kalan Yahudiler'e, Rumlar gibi, özel imtiyazlar verilmiştir. Yahudilerin tarafsız kalmaları, hem Bizans'ın herhangi bir taarruza karşı uzun zaman karşı koymayacağını önceden görmelerine, hem de, daha önce Türk hâkimiyetine girmiş olan yerlerdeki (Dimetoka, Gümülcine, Ohri, Karkarye, Yanbolu gibi) Yahudilerin Türklerin din ve mezhebe hürmetlerini, âdil yönetimlerini İstanbul'daki dindaşlara ulaştırmış olmalarına bağlanmaktadır. Bu haberleşme de II'nci Murat'ın *Dîvân-ı Hümayûn Tercümanı* Yahudi Levi rol oynamıştır. Levi, gençliğini İtalya, Fransa ve Polonya'da geçirmiş, daha sonra Edirne'ye gelmiş ve Sultan Murat'ın hizmetine girmiştir. O, Osmanlı sarayına gelip giden Yahudilere Türklerin geleceğin hâkim unsuru olacağını ve hoşgörülerini anlatmıştır. Bu da, Osmanlı Devletini, Dünyadaki Yahudiler için cazip hale getirmiştir.⁵⁹

Türklerin İstanbul'u fethetdikten sonra dinî azınlıklara gösterdiği hoşgörü; her yolla, dünyada zulüm gören insanlara, özellikle de Yahudilere ulaştırılmıştır. İspanya'da Katolik yönetimin, "Yahudiler ya Katolik olursunuz veya ülkeyi terkedersiniz" dediği zaman Türklerin, yükselişini ve hoşgörüsünü dünyaya tanıttığı dönemdir. Bu dönemde Türklerin hâkimiyetinde çok sayıda Yahudi bulunmaktadır. Bu, Hristiyanlarla Müslüman Türkler arasında bir karşılaştırma yapmaya yol açmıştır.

Hristiyan Dünyası'nın Yahudilere karşı baskı ve zulmünün devam ettiği sırada Türk hâkimiyetindeki Yahudiler rahat bir hayat yaşamaktadır. Bu durum sadece Türklerin hâkimiyeti altında yaşayan Yahudileri değil, İspanya ve Avrupa Yahudilerini de etkilemiştir. Hattâ Edirneli Aşkenazi

⁵⁸ A. Galanti, *A.g.e.*, s. 10.

⁵⁹ Ziya Şakir, "Neşredilmeyen Tarihî Vesikalara Göre Türkiye Yahudileri, Fatih Yahudilere İmtiyaz verdi, "*Millet Mecmuası*, 16 Ekim 1947, s. 89.

hahamı Yitzhak Tsarfati'nin yazmış olduğu bir mektub üzerine birçok Alman Yahudisi Osmanlı Devleti'nin topraklarına gelmiştir.

Rabbi Yitzhak Tsarfati, hem Osmanlı Devleti'nde, hem de Orta Avrupa'nın değişik yerlerinde yaşayan Aşkenazi cemaatlerinin lideridir. 1430 yılına doğru iki Aşkenazi din adamı, Rabbi Tsarfati'yi ziyarete geldiklerinde, Osmanlı Devleti'nde hüküm süren iyi şartları yakından görmüş ve dünyada zulüm gören Yahudiler için bir çözüm olacağını düşünmüşlerdir. Bunun için lider durumundaki Rabbi Tsarfati'den cemaatlerine, Osmanlı topraklarına gelmeleri için, mektup yazmasını istemişlerdir. O da, 1430'lu yıllarda, Orta Avrupa Yahudilerine Türkiye'ye gelmeleri çağrısında bulunmuştur.⁶⁰

Rabbi Yitzhak'a atfedilen aşağıdaki mektup, XV'inci yüzyılda Osmanlı Ülkesindeki Yahudilerin hayat tarzını gösteren ve Türklerin hoşgörüsünü ortaya koyan bir belgedir:

"...Aşkenaz ülkesindeki kardeşlerimiz, İsrailoğullarının hergün çekmiş ve çekmekte oldukları ölümden acı ızdırapları, bir yerden bir yere, bir kenten bir kente kovulmalarını, maruz kaldıkları zulmü duydum... Sadık bendeniz ve mütevazi kardeşimiz Yitzhak Tsarfati, ailem Fransalı olmakla birlikte, Aşkenaz'da doğdum (ve orada okudum) ancak doğduğum ülkeden göç etmek zorunda kaldık ve buraya, Togarma Ülkesi'ne geldim. Burada hiçbirşey eksik değildir. Tanrı bu ülkeyi iyice düşünmüş. Togarma, Hayat Ülkesi'ne (İsrail) giden yoldadır; Kudüs'e kadar bütün yol, deniz üzerinden altı millik bir geçiş dışında, kara yoldur. Hergün, İsmailîler (Müslümanlar) ve Yahudilerden oluşan büyük kervanlar çıkar... yol emindir..."⁶¹

Rabbi Yitzhak Tsarfati'nin, İsrail'e giden yol üzerinde gördüğü, rahat ve herşeyin tam olduğu ülke olarak tanıttığı Osmanlı Ülkesi'ne Yahudi kardeşlerini davet ettiği dönemde Hristiyan dünyasında farklı bir yaklaşım dikkati çekmektedir. İnsan kurban etmekle, Hristiyanların kutsal ekmeğini kirliletmekle suçlanan Yahudiler, İspanya'da takibe alınmış ve din

⁶⁰ Moshe Sevilla-Sharon, *a.g.e.*, s. 26-28.

⁶¹ Rozanes, Togorma, I/20'den nakleden Sevilla-Sahoran, *a.g.e.*, s. 29.

değiştirmelerinin sahteliğinden dolayı cezalandırılmak istenmiştir. Bu Gırnata Müslüman Devleti'nin çöküşü dönemine rastlamakta ve İspanya'da Yahudilerin Katolikliği benimsemelerinin sahte olması esasına dayanmaktadır. Kral Ferdinand ile Kraliçe İzabella, Yahudilerin ya Katolik olmaları veya ülkeyi terketmeleri emrini vermişlerdir. Din değiştirmeye yanaşmayanların bir kısmı ülkeyi terketmiştir. Bunların büyük bir kısmı, Türkiye'ye sığınmıştır.⁶² Sultan II'nci Beyazid, "Benim ülkemin kapıları, dünyanın neresinde zulüm gören insanlar varsa onlara açıktır" diyerek, Yahudileri Osmanlı İmparatorluğu'na kabul etmiştir. Onun bu kabulü Yahudi yazarlarca şu şekilde takdir edilmiştir: "Ecdadının izini takibeden Sultan Bayezid, Allah'ın köleleri olan Hz. İbrahim'in şayet bu (Beyazıt'ın muamelesi) olmasaydı İspanya, Aragon, Portekiz ve Sicilya'dan kovulmuş olan Yahudilerin artığı ve İsrail'in hatırası kaybolacaktı..."⁶³

Bazı kaynaklar, Sultan II'nci Bayezid'in, İspanya Kralı Ferdinand ile ilgili şu değerlendirmesine yer vermektedir: "Böyle bir kralın (İspanya Kralı Ferdinand) akıllı olduğunu kim söyleyebilir? Kendi ülkesini sefalete sürerken benimkini zenginleştiriyor"⁶⁴ II'nci Bayezid, Yahudileri iyi karşılamaları için bütün illere haber gönderdiği, bunlara zarar verenlerin idam edileceğine dair bir emir verdiği de ileri sürülmektedir.⁶⁵ Bütün bu bilgilerin doğruluğu tartışılrsa da, gerçekte ifadeler, Türklerin mazlûmdan yana olma tavırlarına uygunluk göstermektedir.

Yahudiler, Türklerin himayelerine sığınışını unutmamış, Türkler'e duydukları minnettarlıklarını çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir. İspanya'dan kovulup Türkiye'ye sığınışlarının 400'üncü yıldönümünü 1892 yılında kutlamışlardır. Bu yıldönümü dolayısıyla yayımladıkları bildirilerde ve yazdıkları şiirlerde Türkleri açıkca övmüş, bir kurtarıcı gibi gördüklerini dile getirmişlerdir. Yazılan bir şiir, "eğer, insanlar bize karşı oldukları

62 A. Küçük, *A.g.e.*, s. 97-99.

63 A. Galanti, *a.g.e.*, s. 35.

64 M. Sevilla-Sharon, *a.g.e.*, s. 30.

65 *A.g.e.*, s. 30.

zaman Türkler bizimle olmamış olsaydı onlar (Türklerin dışındaki milletler, Hristiyanlar) bizi canlı canlı yutacaklardı..." şeklinde değerlendirilmiştir.⁶⁶

Yahudilere karşı olan hoşgörü Kanûnî Sultan Süleyman zamanında da, ondan sonraki padişahlar döneminde de devam etmiştir. Portekiz'den, Fransa'dan, Polonya'dan, İtalya'dan Rusya'dan kovulanların koruyucusu yine Türkler olmuştur.⁶⁷ Günümüz Türkiye Yahudileri, Türklerin Yahudilere karşı hoşgörü ve himayelerini dile getirmek için vakıflar kurmuş, Türkiye'ye sığınışlarının 500'üncü yıldönümü kutlamışlar ve Türk Milletinin hamiyet-perverliğini dünyaya duyurmuşlardır. Kendi de Yahudi olan 500'üncü Yıl Vakfı Başkan Vekili Naim Gülerüz, bu durumu, şu cümlelerle dile getirmiştir: "1992'de amaç sadece 500 yıl önce vukubulan bir olayın anılması ve kutlanması değil, fakat 500 yılı aşan ahenkli ve huzurlu bir yaşamın, bir beraberliğin, bir bütünleşmenin tüm dünyaya duyurulması, Türklerin devlet ve toplum olarak üstün insanlık vasıflarının, Türk Milletinin insancıl yaklaşımının iki sözcük ile İNSANLIĞA ÖRNEK' bu davranışın tüm insanlığa tanıtılmasıdır.

Sempozyumlar, konferanslar, konserler, sergiler, yayınlar ve filmler gibi kutlama etkinlikleri Musevilerin Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde 500 yılı aşan yaşamlarını belirterek, değişik ırk ve soydan insanların aynı bayrak altında huzurlu ve ahenkli yaşamalarının mümkün olabileceğini de sergilemektedir."⁶⁸

Sonuç:

Türkler, tarihleri boyunca, hep düşenin dostu olmuş; dini ve ırkı ne olursa olsun herkese Allah'ın mukaddes bir yaratığı gözüyle bakmış, ayırım gözetmeden hoşgörü göstermiş ve adâletle muameleyi şiar edinmiştir. Günümüzde de Türkler, yönetimleri altındaki hem Yahudilere, hem de Hristiyanlara hoşgörünün bütün örneklerini sergilemektedir. Dinî azınlıklar,

⁶⁶ Abraham Galante, *Cinqüième Recueil de Documents Concernants les Juifs de Turquie*, İstanbul 1955, s. 5-8.

⁶⁷ A. Küçük, *a.g.e.*, s. 102-112; Naim Gülerüz, "Türk Musevileri", *Musevilerle 500 Yıl*, T.C. Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 9-13.

⁶⁸ Naim Gülerüz, "Türk Musevileri", *Musevilerle 500 Yıl*, 8.

dinî inanç ve ibadetlerini serbeşçe yerine getirmektedir. Her dinî azınlık, kendi okullarında okumakta mabetlerinde ibadetlerini yapmakta ve hiçbir müdahale ile karşılaşmamaktadır.

Türklerin bütün bu iyi niyetlerine ve hoşgörülerine rağmen, ister gayr-i müslim azınlıklar (Ermeni, Rum, Bulgar, Yahudi) olsun, ister bazı Müslüman azınlıklar (Araplar vb gibi) olsun, Türkler harplerle uğraşırken, dört taraftan saldırıya uğramışken, bu azınlıkların görevi, Türklere yardım etmek olacakken, tam tersini yapmış, düşmanın işini kolaylaştırmış ve hattâ içlerinden bazıları Türklere karşı düşmanlarla iş birliği edebilmiştir. Bütün menfiliklere rağmen Türkler, bir intikam duygusuna kapılmadığı gibi, Müslüman olana da, Müslüman olmayan azınlığa da hoşgörüsünü devam ettirmiştir. Türk Devleti'nin ülkesi ve milleti ile bütünlüğüne yönelik faaliyetler içinde bulunduğu belgelenenlere bile Türkler, farklı muamele etmekten kaçınmıştır. Hattâ bütün olanlar karşısında bu gün bile, önemli mevki ve makamların açıkça "Türküm!" diyemeyenlerin, Türk Milleti'nin bir ferdi olduğunu söylemekten kaçınanların elinde olduğu tartışılan konulardandır.⁶⁹

Türk Milleti'nin dinî hoşgörüsüne Ermeniler ve Yahudiler sadece bir örnektir. Bu örnekleri çoğaltmak ve bütün tarihe yaymak mümkündür. Ancak bu iyi niyetin ve hoşgörünün Türk Milleti'ne zarar verdiği zaman zaman tartışılmaktadır. Türk, iyi niyetin ve samimîyetin timsalidir. Onun bu iyi niyetini ve samimîyetini istismar edenler, Türk'ün temiz ve saf duygusundan yararlanmak isteyenler; "onmamışlar"dır, onmayacaklardır.

⁶⁹ Mehmet Osmanoglu, "Türkler ve Azınlıklar", *Yeni Hayat Dergisi*, Haziran 1995, s. 17-20.